

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 35 (2010)

Διαβούλευση, συμμετοχή και έλεγχος στη δημοκρατία : υπάρχουν όρια στη δημοκρατική αμφισβήτηση;

Μάνος Γ. Παπάζογλου

doi: [10.12681/hpsa.14497](https://doi.org/10.12681/hpsa.14497)

Copyright © 2017, Μάνος Γ. Παπάζογλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπάζογλου Μ. Γ. (2017). Διαβούλευση, συμμετοχή και έλεγχος στη δημοκρατία : υπάρχουν όρια στη δημοκρατική αμφισβήτηση;. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 35, 130–155. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14497>

ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΣΗ, ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΚΑΙ ΕΛΕΓΧΟΣ ΣΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ.

ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΟΡΙΑ ΣΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ;

*Μάνος Γ. Παπάζογλου**

Η διαβούλευση προσφέρει στην αντιπολίτευση και τις οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών σημαντική δυνατότητα δημοκρατικού ελέγχου των νομοθετικών προτάσεων της κυβέρνησης. Η επιλογή του τρόπου συμμετοχής στη διαβούλευση, δηλαδή με θεσμοποιημένες ή με άτυπες μορφές, γίνεται σύμφωνα με την ιδιαίτερη φυσιογνωμία και στρατηγική κάθε φορέα. Η διαβούλευση, όμως, προϋποθέτει και τη δέσμευση σε ορισμένους βασικούς κανόνες διαλόγου, όπως αυτοί που προτείνονται από τη ρεπουμπλικανική θεωρηση. Τα παραπάνω εξετάζονται με αναφορά στην περίπτωση των νομοθετικών πρωτοβουλιών της ελληνικής κυβέρνησης στο πεδίο της ανώτατης εκπαίδευσης, το χρονικό διάστημα 2004-2007.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία είναι ένα σύστημα στο οποίο οι δημόσιες πολιτικές και οι αποφάσεις της εκτελεστικής εξουσίας υπόκεινται στη λαϊκή ετυμηγορία.¹ Η διαβούλευση επιτρέπει τη λαϊκή ετυμηγορία και πρέπει να θεωρηθεί ως αναπόσπαστο στοιχείο της σχέσης της δημοκρατικής αντιπροσώπευσης και της διαδικασίας διαμόρφωσης δημοκρατικής νομοθεσίας. Οι πολίτες πρέπει, μέσω διαδικασιών διαβούλευσης, να είναι σε θέση να προσδιορίζουν τις γενικές κατευθύνσεις των πολιτικών της κυβέρνησης καθώς και τους τρόπους με τους οποίους η κυβέρνηση διαμορφώνει και εφαρμόζει τη νομοθεσία.

* Ο Μάνος Γ. Παπάζογλου διδάσκει στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και είναι επιστημονικός συνεργάτης στη Βουλή των Ελλήνων.

1. B. Manin, *The Principles of Representative Government*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, σ. 163-192.

Η διασφάλιση της ευρύτερης, πέραν της διαδικαστικής, νομιμοποίησης είναι ιδιαίτερος σημαντική για τις περιπτώσεις νομοθέτησης ρυθμίσεων που διαμορφώνονται στο πλαίσιο διακυβερνητικών οργάνων για τον συντονισμό των πολιτικών, με κυρίαρχο το παράδειγμα των οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Οι σύγχρονες κυβερνήσεις επιλέγουν τον συντονισμό δημόσιων πολιτικών μεγάλου εύρους στο πλαίσιο διακυβερνητικών οργάνων, προκειμένου να μειώσουν το κόστος της διακυβέρνησης –μέσω της δέσμευσης σε κοινούς κανόνες, της τεχνοκρατικής και διοικητικής υποστήριξης των ρυθμιστικών οργάνων της Ε.Ε. και της ανταλλαγής τεχνογνωσίας και καλών πρακτικών μεταξύ των κρατών– καθώς και για να ανταποκριθούν στην κριτική στάση των πολιτών απέναντι στις επιδόσεις τους.²

Τα οφέλη, όμως, του συντονισμού συνεπάγονται και την ανάδειξη ζητημάτων δημοκρατικής νομιμοποίησης, κυρίως λόγω της ευχέρειας των κυβερνήσεων να ασκούν επικυρίαρχη επιρροή στην ημερήσια διάταξη του συντονισμού των πολιτικών και, ταυτόχρονα, λόγω των περιορισμένων δυνατοτήτων συμμετοχής των πολιτών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων.³ Η διαβούλευση επιτελεί συνεπώς μια συμπληρωματική λειτουργία, ως προς τις συνταγματικές, κοινοβουλευτικές και άλλες εγγυήσεις, για τη δημοκρατική νομιμοποίηση των νομοθετικών πρωτοβουλιών της κυβέρνησης.

Η διαβούλευση προκύπτει ως πρόκληση και για το ελληνικό πολιτικό σύστημα,⁴ καθώς μπορεί να συμβάλει στη βελτίωση της σχέσης δημοκρατικής

2. P. Norris, *Critical Citizens. Global Support for Democratic Government*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1999.

3. Βλ. M.G. Papazoglou, *Citizenship and Democratic Legitimacy in the European Union: Euro-Republicanism and the Concept of Responsive Citizenship*, διδακτορική διατριβή, Essex University 2005, και F. Decker, «Governance Beyond the Nation-State: Reflections on the Democratic Deficit of the European Union», *Journal of European Public Policy*, τόμ. 9, τχ. 2, 2002, σ. 256-272. Την ύπαρξη δημοκρατικού ελλείμματος αναγνωρίζει και ο επίσημος λόγος της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη Διακήρυξη αρ. 23 της Συνθήκης της Νίκαιας, όπου αναφέρεται η «ανάγκη να βελτιωθεί και να εμπορευτεί η δημοκρατική νομιμοποίηση και διαφάνεια της Ένωσης και των θεσμών προκειμένου να τους φέρουμε εγγύτερα στους πολίτες των κρατών-μελών». Στη Λευκή Βίβλο για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση, η Επιτροπή αναφέρεται στο ζήτημα υποστηρίζοντας ότι οι πολίτες γνωρίζουν ελάχιστα για τον τρόπο λειτουργίας της Ε.Ε. και προτείνει ότι η μεταρρύθμιση των μεθόδων διακυβέρνησης πρέπει «να απαντά στο ερώτημα πώς η Ευρωπαϊκή Ένωση χρησιμοποιεί τις εξουσίες που δόθηκαν από τους πολίτες [...] [και] να ανοίγει τη διαδικασία διαμόρφωσης πολιτικής με συμμετοχή και λογοδοσία». European Commission, White Paper, *European Governance*, COM (2001) 428 final, 2001, σ. 8.

4. Μ. Γ. Παπάζογλου, *Οι προκλήσεις του εξευρωπαϊσμού και της διαβούλευσης για το ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Παπαζήσης, Αθήνα 2009.

αντιπροσώπευσης και στην αντιστροφή της «κουλτούρας δυσπιστίας» στις σχέσεις κράτους-πολίτη.⁵

Από τη σκοπιά των κυβερνήσεων, η διαβούλευση μπορεί να συμβάλει στην ευρύτερη αποδοχή μεταρρυθμίσεων, στις οποίες συχνά αντιτίθενται ισχυρά συντεχνιακά συμφέροντα,⁶ και να διαμορφώσει συμμαχίες υποστήριξης [advocacy coalitions] με κοινή αντίληψη των προβλημάτων και αποδοχή ορισμένων κοινών προτάσεων για την επίλυσή τους.⁷

Από τη σκοπιά του κοινοβουλίου, η διαβούλευση μπορεί να εμπλουτίσει τη νομοθετική διαδικασία με απόψεις και προτάσεις και να ενισχύσει τη σχέση των αντιπροσώπων με τους πολίτες. Για τα θέματα της ευρωπαϊκής ενοποίησης ιδιαίτερος, μπορεί να συμβάλει στη διάχυση της ενημέρωσης για την προσαρμογή της εθνικής νομοθεσίας προς το κοινοτικό δίκαιο και, κατά τον τρόπο αυτόν, να αναπληρώσει την περιορισμένη προσαρμογή της λειτουργίας του κοινοβουλίου έναντι των θεσμικών αλλαγών στην Ε.Ε.⁸

Από τη σκοπιά της κοινωνίας των πολιτών, οι διαδικασίες διαβούλευσης δημιουργούν νέες δυνατότητες συμμετοχής σε ομάδες πολιτών και εναλλακτικούς διαύλους έκφρασης απόψεων και εκπροσώπησης διάχυτων συμπερόντων τα οποία δεν καλύπτονται από τις επαγγελματικές οργανώσεις. Έτσι, η διαβούλευση συμβάλλει στην αποκατάσταση μιας «ανάπηρης κοινωνίας των πολιτών».⁹

Η εργασία αυτή συνδυάζει την κανονιστική θεώρηση με την εμπειρική προσέγγιση των ερευνητικών ερωτημάτων. Θα προσδιορίσει ένα σύνολο θέσεων της ρεπουμπλικανικής θεώρησης καθώς και βασικές παραδοχές του

5. Ν. Διαμαντούρος, «Σχέσεις κράτους-πολίτη, θεσμοί και κοινωνία πολιτών στις αρχές του 21ου αιώνα», στο Γ. Βούλγαρης κ.ά., *Η προοπτική του εκουγχρονισμού στην Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002.

6. K. Featherstone, «Introduction: "Modernisation" and the Structural Constraints of Greek Politics», *West European Politics*, τόμ. 28, τχ. 2, 2005, σ. 223-241.

7. Οι συμμαχίες υποστήριξης είναι απαραίτητες για τη διαμόρφωση συναίνεσης και νομιμοποίησης της διαδικασίας εξευρωπαϊσμού· βλ. V. Schmidt - C. Radaelli, «Policy Change and Discourse in Europe: Conceptual and Methodological Issues», *West European Politics*, τόμ. 27, τχ. 2, 2004, σ. 183-210. Για τον ρόλο ομάδων τεχνοκρατών στη διαδικασία μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα, βλ. S. Ladi, «The Role of Experts in the Reform Process in Greece», *West European Politics*, τόμ. 28, τχ. 2, 2005, σ. 279-296.

8. D. Dimitrakopoulos, «Incrementalism and Path Dependence: European Integration and Institutional Change in National Parliaments», *Journal of Common Market Studies*, τόμ. 39, τχ. 3, 2001, σ. 405-422.

9. Ν. Μουζέλης - Γ. Παγουλάτος, «Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 22, 2003.

σύγχρονου πολιτικού φιλελευθερισμού αναφορικά με τις δημοκρατικές προϋποθέσεις της διαβούλευσης.

Η συμμετοχή στη διαβούλευση λαμβάνει διαφορετικές μορφές, τόσο θεσμοποιημένες (λ.χ. κοινοβουλευτικές συζητήσεις, συμβουλευτικά όργανα της Πολιτείας), όσο και άτυπες (λ.χ. κείμενα διακηρύξεων, αθρογραφία στον Τύπο, ανάρτηση κειμένων σε blogs). Η επιλογή του τρόπου συμμετοχής γίνεται ανάλογα με την ιδιαίτερη φυσιογνωμία και στρατηγική κάθε φορέα.

Σε εμπειρικό επίπεδο, θα εξετασθεί η περίπτωση της διαβούλευσης για τις νομοθετικές αλλαγές στην ανώτατη εκπαίδευση κατά την περίοδο 2006-2007. Από τη σκοπιά της εκτελεστικής εξουσίας, η περίπτωση αυτή μάλλον χαρακτηρίζεται ως παράδειγμα προς αποφυγή λόγω του πολιτικού κόστους που προέκυψε και της καθυστέρησης της νομοθετικής διαδικασίας. Από τη σκοπιά, όμως, της θεωρίας για τη δημοκρατική διαβούλευση η αποτίμηση των θετικών στοιχείων παρουσιάζει ενδιαφέρον.

Η διαβούλευση για τις αλλαγές στα ΑΕΙ υπήρξε πράγματι πρωτόγνωρη υπό την έννοια της πολιτικοποίησης των ζητημάτων, του εύρους των θεσμικών και άτυπων μορφών συμμετοχής και των εναλλακτικών προτάσεων που διατυπώθηκαν καθώς και της ενεργοποίησης ομάδων της ακαδημαϊκής κοινότητας. Ανέδειξε, δηλαδή, τη δυνατότητα μίας άλλης σχέσης κράτους-κοινωνίας, καθώς και νέων μορφών συμμετοχής και αντιπροσώπευσης οι οποίες δίνουν έμφαση στο δημοκρατικό έλεγχο των κυβερνητικών πρωτοβουλιών, στην αντιμετώπιση φαινομένων πολιτικής κηδεμονίας και κυριαρχίας και στην έκφραση διάχυτων συμφερόντων και απόψεων τα οποία, συνήθως, δεν περιλαμβάνονται στις θέσεις των κομμάτων και των επαγγελματικών οργανώσεων.

Η αντιμετώπιση, όμως, ορισμένων αδυναμιών της διαβούλευσης είναι σημαντική, προκειμένου να παγιωθούν τα όποια θετικά της στοιχεία. Στο κείμενο αυτό αναπτύσσονται επιχειρήματα σχετικά με τη δημοκρατική διαχείριση της συναίνεσης καθώς και τα όρια της δημοκρατικής αμφισβήτησης, δηλαδή της δυνατότητας των πολιτών να προασπίσουν τις ελευθερίες τους έναντι νομοθετικών ρυθμίσεων που τις περιορίζουν.

Η ιδιαίτερη συμβολή της εργασίας στη συζήτηση για τη διαβούλευση έγκειται στη διερεύνηση της σημασίας της αμφισβήτησης στη δημοκρατία με γνώμονα ορισμένα ερωτήματα, όπως τα εξής: ποιες από τις μορφές πολιτικής διαφωνίας και αντιπολίτευσης συνιστούν αμφισβήτηση; υπάρχουν όρια στην εκδήλωση αμφισβήτησης έναντι δημοκρατικής νομοθεσίας; υπό ποιες προϋποθέσεις η αμφισβήτηση, αντί να προασπίζει τις ελευθερίες των πολι-

τών, μεταβάλλεται σε κώλυμα για αυτές; Το ερώτημα για τα όρια της δημοκρατικής αμφισβήτωσης αποκτά ιδιαίτερη σημασία λόγω και των κρουσμάτων βίας που παρατηρήθηκαν στα πανεπιστήμια τα τελευταία χρόνια και τα γνωστά βίαια γεγονότα του Δεκεμβρίου 2008.

Θα γίνει διάκριση μεταξύ της θεμιτής κριτικής εναντίον της κυβέρνησης και των πράξεών της και μορφών αμφισβήτωσης. Η πρώτη περίπτωση αφορά το συνταγματικά προστατευόμενο δικαίωμα δημοκρατικού ελέγχου της κυβέρνησης από την αντιπολίτευση μέσω του κοινοβουλίου και εν γένει την άσκηση κριτικής από τους πολίτες και τις οργανώσεις τους. Η έννοια της αμφισβήτωσης υπερβαίνει την έννοια της απλής διαφωνίας και αποκτά ουσιαστικό νόημα ως δυνατότητα των πολιτών να προασπίσουν τις ελευθερίες τους έναντι νομοθετικών ρυθμίσεων που τις περιορίζουν.

Η εκδήλωση αμφισβήτωσης εναντίον δημοκρατικής νομοθεσίας δεν μπορεί να θεωρηθεί μια δυνατότητα των πολιτών χωρίς περιορισμούς· υπόκειται και αυτή σε ορισμένες προϋποθέσεις. Σύμφωνα με την κανονιστική θεώρηση, η αμφισβήτηση δεν μπορεί να περιλαμβάνει την απειλή ή την άσκηση φυσικής ή κάθε μορφής βίας. Η διαβούλευση προϋποθέτει τη χρήση εκλογικευμένων επιχειρημάτων, δηλαδή όρων που είναι κατανοητοί σε όλους, σχετικά με τον περιορισμό της ελευθερίας, την άνιση μεταχείριση ή τη βλάβη του δημοσίου συμφέροντος. Οι πλευρές εκείνες, δηλαδή, που εκφράζουν αμφισβήτηση, παράλληλα με την ανάληψη ακτιβιστικής, μη βίαιης δράσης (λ.χ. διαδηλώσεις, blogging), έχουν την υποχρέωση να συμμετέχουν και σε διαδικασίες διαβούλευσης στις οποίες θα προσπαθήσουν να πείσουν τις υπόλοιπες πλευρές για το δίκαιο των επιχειρημάτων τους.

Στην περίπτωση της εκδήλωσης αμφισβήτωσης εναντίον των νομοθετικών πρωτοβουλιών για την ανώτατη εκπαίδευση προέκυψαν διαφορετικές και μάλλον ασύμπτωτες αντιλήψεις του δημοσίου συμφέροντος. Κόμματα και κοινωνικοί φορείς που αμφισβήτησαν ή απλώς διαφώνησαν με τις κυβερνητικές προτάσεις αποχώρησαν από τις διαδικασίες διαλόγου στο ΕΣΥΠ, αλλά συνέχισαν την προσπάθεια να πείσουν τις άλλες πλευρές μέσα από τον διάλογο. Αυτό έγινε με τη συμμετοχή τους στη διαβούλευση, στην περίπτωση των κομμάτων της αντιπολίτευσης μέσω της κοινοβουλευτικής συζήτησης, ενώ στην περίπτωση της ακαδημαϊκής κοινότητας μέσω της συγκρότησης κινήσεων και τη δημοσιοποίηση θέσεων επί των κυβερνητικών προτάσεων.

Στο άρθρο αναδεικνύεται η σημασία της διαβούλευσης ως μιας δυνατότητας συμμετοχής στον δημοκρατικό έλεγχο της κυβερνητικής δραστηριότητας και δίδεται έμφαση στην επικράτηση κοινά αποδεκτών όρων και συνθηκών

διαφωνίας οι οποίοι επιτρέπουν τη χρήση εκλογικευμένων επιχειρημάτων και μεθόδων δημοκρατικής πειθούς και σέβονται τη δυνατότητα όλων να εκφράζουν ελεύθερα τη γνώμη τους, δίχως την απειλή οποιασδήποτε μορφής βίας.

2. ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΣΗ ΚΑΙ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

α. Κανονιστική θεώρηση

Η πρόασηψη της ελευθερίας των πολιτών αποτελεί τη σημαντικότερη ίσως πρόκληση κάθε δημοκρατικού πολιτικού συστήματος. Πρόσφατες εργασίες για τη ρεπουμπλικανική σκέψη¹⁰ υποστηρίζουν μία διακριτή έννοια της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας [non-domination].

Κυριαρχία είναι η κατάσταση στην οποία κάποιος έχει την ικανότητα να παρέμβει κατά τρόπο αυταρχικό στις επιλογές κάποιου άλλου.¹¹ Περίπτωση περιορισμού της ελευθερίας αποτελεί η νομοθέτηση ρυθμίσεων οι οποίες ασκούν επικυρίαρχη επιρροή στις επιλογές του πολίτη. Ο Dahl επισημαίνει τον κίνδυνο της κηδεμονίας [guardianship] στα δημόσια πράγματα και υποστηρίζει ότι κάθε ενήλικος πολίτης υποκείμενος στον νόμο πρέπει να θεωρείται ικανός να συμμετέχει στη διακυβέρνηση της πολιτείας.¹²

Κυριαρχία και κηδεμονία κατά τη νομοθετική λειτουργία της διακυβέρνησης συνιστούν σαφείς περιορισμούς της δημοκρατικής ελευθερίας. Για την αντιμετώπιση τέτοιων περιορισμών, πρέπει να τηρούνται βασικές συνταγματικές εγγυήσεις, όπως η διάχυση [dispersal] της εξουσίας και η εφαρμογή θεσμικών αντιβάρων [checks and balances],¹³ καθώς και ρυθμίσεις που ενι-

10. Q. Skinner, «The Republican Ideal of Political Liberty», στο G. Bock - Q. Skinner - M. Viroli (επιμ.), *Machiavelli and Republicanism*, Cambridge University Press, Cambridge 1990· του ιδίου, «On Justice, the Common Good and the Priority of Liberty», στο C. Mouffe (επιμ.), *Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community*, Verso, Λονδίνο 1992· του ιδίου, *Liberty Before Liberalism*, Cambridge University Press, Cambridge 1998. Βλ., επίσης, P. Pettit, *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1997 και του ιδίου, «Liberalism and Republicanism», *Australian Journal of Political Science*, τχ. 28, 1993, σ. 162-189.

11. P. Pettit, *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*, ό.π., σ. 52.

12. R. Dahl, *On Democracy*, Yale University Press, New Haven 2000, σ. 75-77.

13. Ο P. Pettit (*Republicanism. A Theory of Freedom and Government*, ό.π., σ. 178) υποστηρίζει ότι «[t]he republican rationale for dispersing power is, other things being equal, to increase the non-manipulability of the law and to guard against government exercising arbitrary sway over others».

σχούν τη δημοκρατική εποπτεία και συμμετοχή και συμβάλλουν στη μη χειραγώγηση [non-manipulation] της νομοθετικής διαδικασίας.

Ακόμη, σε ένα δημοκρατικό σύστημα πρέπει να τηρούνται θεσμικές εγγυήσεις οι οποίες να προβλέπουν ότι οι εκτελεστικοί θεσμοί λαμβάνουν υπόψη τα πρόδηλα κοινά συμφέροντα των πολιτών [common allowable interests] –και δεν εξυπηρετούν τα συμφέροντα των κυρίαρχων ομάδων–,¹⁴ σέβονται τον διαλεκτικό έλεγχο των πολιτών¹⁵ καθώς και τη δυνατότητά τους να αμφισβητούν τις αποφάσεις τους.¹⁶

Το κράτος διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο στην κατοχύρωση του διαλεκτικού ελέγχου των πολιτών και ενός πολιτικού περιβάλλοντος στο οποίο δεν ασκείται επικυρίαρχη επιρροή και όπου παρέχονται ουσιαστικές ευκαιρίες συμμετοχής.¹⁷ Αναφορικά με την τελευταία, η κυβέρνηση οφείλει να εγγυάται το ισότιμο δικαίωμα συμμετοχής κάθε πολίτη στις διαδικασίες διαβούλευσης για τη διαμόρφωση των νόμων.¹⁸

Βασικές αρχές μιας διαδικασίας διαβούλευσης με σκοπό την αμοιβαία αιτιολόγηση των νόμων είναι η δημοσιότητα, η λογοδοσία, οι βασικές ελευθερίες και οι ισότιμες ευκαιρίες.¹⁹

Οι θεσμικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της διαβούλευσης είναι σημαντικές για την άρθρωση κριτικού λόγου.²⁰ Αυτό είναι εφικτό σε μία δημόσια σφαίρα η οποία, κατά τον Habermas, είναι ένα πεδίο της κοινωνικής ζωής που μεσολαβεί μεταξύ του κράτους και της κοινωνίας στο πλαίσιο της οποίας οι πολίτες ασχολούνται με ζητήματα γενικού ενδιαφέροντος δίχως να υπόκεινται σε καταναγκασμό.²¹ Υπό τις προϋποθέσεις αυτές, αναδεικνύεται ο απελευθερωτικός [emancipatory] χαρακτήρας της διαβούλευσης στον βαθμό που επιτρέπει την ακρόαση ομάδων που στερούνται επιρροής.²² Σε ατομικό

14. P. Pettit, *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*, ό.π.

15. Στο ίδιο, σ. 139.

16. Στο ίδιο, σ. 186.

17. Στο ίδιο, σ.143-150.

18. Q. Skinner, *Liberty Before Liberalism*, ό.π., σ. 31.

19. A. Gutman - D. Thompson, «Deliberative Democracy Beyond Process», *The Journal of Political Philosophy*, τόμ. 10, τχ. 2, 2002, σ. 157.

20. J.S. Dryzek, *Deliberative Democracy and Beyond*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σ. 18-30.

21. J. Habermas, «The Public Sphere», στο S. Seidman (επιμ.), *Jürgen Habermas on Society and Politics: A Reader*, Beacon, Βοστόν 1989.

22. A. Knops, «Delivering Deliberation's Emancipatory Potential», *Political Theory*, τόμ. 34, τχ. 5, 2006, σ. 594-623.

επίπεδο η συμμετοχή των πολιτών στη διαβούλευση τούς δίνει μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση για την ικανότητά τους να συμμετέχουν σε διαδικασίες λήψης αποφάσεων και προδιαθέτει θετικά για συμμετοχή.²³

Η συμμετοχή στη διαβούλευση δεν συνεπάγεται αποκλειστικώς την εκδήλωση συναίνεσης. Αντιθέτως, συναίνεση και αμφισβήτηση αποτελούν δύο εξίσου σημαντικές πολιτικές στάσεις κατά τη διαβούλευση. Ιδιαίτερως, πρέπει να προσπίξεται η δυνατότητα αμφισβήτησης ως προϋπόθεση για την πρόκληση συνθηκών χειραγώγησης και κηδεμονίας της μειοψηφίας.

Ο Pettit σημειώνει ότι ένας δήμος είναι αυτόνομος όταν μπορεί να αμφισβητεί αποφάσεις της κυβέρνησης κατά βούληση και, αν διαπιστώνεται απόκλιση από τα κοινά συμφέροντα και απόψεις, να προωθεί σχετικές τροποποιήσεις.²⁴ Νόμοι, όμως, οι οποίοι είναι θεμελιώδεις για τις ελευθερίες δεν πρέπει να υπόκεινται σε εύκολες τροποποιήσεις σύμφωνα με τις προτιμήσεις της πλειοψηφίας. Ακόμη, ο Pettit εισπνέεται ένα διακριτό πρότυπο «δημοκρατίας της αμφισβήτησης», η οποία «ακολουθεί διαβουλευτικούς τρόπους λήψης αποφάσεων κατά τους οποίους επιτρέπεται η έκφραση όλων των κύριων φωνών αμφισβήτησης και ανταποκρίνεται στην εκφραζόμενη αμφισβήτηση».²⁵

Συνοψίζοντας την παραπάνω κανονιστική προσέγγιση, η προάσπιση της ελευθερίας των πολιτών κατά τη διαμόρφωση δημοκρατικής νομοθεσίας επιτάσσει τη διεξαγωγή δημόσιας διαβούλευσης στην οποία το δημοκρατικό κοινό απολαμβάνει ουσιαστικές δυνατότητες συμμετοχής και, ιδιαίτερως, τη δυνατότητα να αμφισβητεί τις αποφάσεις της εκτελεστικής εξουσίας. Ιδιαίτερως, έναντι ενός πολύπλοκου και πολυεπίπεδου συστήματος λήψης αποφάσεων, όπως αυτό που προκύπτει στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης με την εμπλοκή διακυβερνητικών, εθνικών και τοπικών οργάνων εκτελεστικής εξουσίας, η ανταπόκριση των πολιτών στις δυνατότητες δημοκρατικής διαβούλευσης και ελέγχου αποτελεί ουσιαστική προϋπόθεση για την αντιμετώπιση των δημοκρατικών ελλειμμάτων που προκύπτουν.²⁶ Τα στοιχεία αυτά είναι απαραίτητα για την πρόληψη της επικυριαρχίας ισχυρών παραγόντων, της χειραγώγησης και της κηδεμονίας των πολιτών, συνθηκών δηλαδή που περιορίζουν την ελευθερία των τελευταίων.

23. M. Morrell, «Deliberation, Democratic Decision-Making and Internal Political Efficacy», *Political Behavior*, τόμ. 27, τχ. 1, 2005, σ. 66.

24. P. Pettit, *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*, ό.π., σ. 186.

25. Στο ίδιο, σ. 190.

26. M.G. Papazoglou, «Assessing Models of Citizenship in the EU. The Idea of Responsive Citizenship», *Citizenship Studies*, υπό έκδοση.

Στην επόμενη ενότητα θα εξετασθεί η περίπτωση της διαδικασίας διαβούλευσης για τις αλλαγές στην ανώτατη εκπαίδευση με γνώμονα την προαναφερθείσα κανονιστική θεώρηση.

β. Η πολιτική της διαβούλευσης

Η διαβούλευση συμβάλλει στη δημοσιότητα και την ευρύτερη συμμετοχή σε διαδικασίες λήψης αποφάσεων στις οποίες το δημοκρατικό κοινό διαθέτει μάλλον μειωμένη πρόσβαση. Αυτό οφείλεται κυρίως στο ότι, αφενός, οι κυβερνήσεις έχουν κατά κανόνα επιφυλακτική στάση έναντι δημοσιότητας που συνεπάγεται κάποιο πολιτικό κόστος και, αφετέρου, συμμετέχουν σε μορφές διακυβερνητικού συντονισμού των πολιτικών στις οποίες η διάχυση των αρμοδιοτήτων και οι μέθοδοι λήψης αποφάσεων περιορίζουν τη δημοσιότητα. Η Ε.Ε. αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα διακυβερνητικού συντονισμού των πολιτικών, δηλαδή της σταδιακής μεταφοράς αρμοδιοτήτων στα διακυβερνητικά και ρυθμιστικά όργανα με σκοπό τη μείωση του κόστους που συνεπάγονται οι μεμονωμένες πολιτικές.

Στο πεδίο της ανώτατης εκπαίδευσης, η διακυβερνητική πρωτοβουλία για τη δημιουργία ενός Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης, γνωστή ως διαδικασία της Μπολόνιας,²⁷ συνιστά χαρακτηριστική περίπτωση των νέων μορφών διακυβερνητικού συντονισμού των πολιτικών με σκοπό την αποτελεσματικότερη επίδωξη κοινών στόχων μέσω της δέσμευσης σε αυτούς και της ανταλλαγής καλών πρακτικών.

Ορισμένοι από τους κυριότερους κοινούς στόχους της Μπολόνιας είναι η συμβατότητα των συστημάτων ανώτατης εκπαίδευσης, η ενίσχυση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της ευρωπαϊκής ανώτατης εκπαίδευσης, η ενίσχυση της κινητικότητας φοιτητών, διδασκόντων και ερευνητών, η συνεργασία στη διασφάλιση της ποιότητας και η προαγωγή της κοινωνικής διάστασης της ανώτατης εκπαίδευσης.

Κατά την τελευταία δεκαετία διαδοχικές κυβερνήσεις επέδειξαν τη βούληση

27. Η διαδικασία της Μπολόνιας ξεκίνησε το 1998 με πρωτοβουλία των υπουργών Παιδείας Ιταλίας, Γαλλίας, Γερμανίας και Ηνωμένου Βασιλείου, ενώ σήμερα περιλαμβάνει 46 κράτη, ορισμένα εκ των οποίων είναι και πέραν της ευρωπαϊκής ηπείρου όπως η Τουρκία, η Αρμενία και το Αζερμπαϊτζάν. Ευρωπαίοι υπουργοί Παιδείας, *Bologna Declaration*, 1999· *Prague Communiqué*, 2001· *Berlin Communiqué* 2003· *Bergen Communiqué*, 2005· και *London Communiqué* 2007, προσβάσιμα στο <http://www.bologna-bergen2005.no> [πρόσβαση 06.05.2007].

ση να συμμετάσχουν ενεργά στη διαδικασία της Μπολόνιας. Η κυβέρνηση Σημίτη (2000-2004) είχε ετοιμάσει νομοσχέδια για τη διασφάλιση της ποιότητας και τη δια βίου μάθηση τα οποία δημοσιοποίησε και συζήτησε με την ακαδημαϊκή κοινότητα.²⁸ Η δε κυβέρνηση Καραμανλή (2004-2007) επιβεβαίωσε τη σταθερή επιλογή των ελληνικών κυβερνήσεων για την προσαρμογή στα ευρωπαϊκά πρότυπα της ανώτατης εκπαίδευσης και, ταυτόχρονα, δεσμεύτηκε να διεξαγάγει έναν θεομοθετημένο εθνικό διάλογο με σκοπό τη συναίνεση και τη σταθερότητα των αλλαγών.²⁹

Στο πλαίσιο αυτό βρέθηκε αντιμετώπιση με μία σειρά ερωτημάτων για τη διασφάλιση της ευρύτερης νομιμοποίησης των νέων ρυθμίσεων με τις οποίες επιχειρήθηκε η προσαρμογή της ελληνικής ανώτατης εκπαίδευσης στα ευρωπαϊκά πρότυπα. Τα κυριότερα προβλήματα σχετίζονται, πρώτον, με την έλλειψη διαδικαστικής νομιμοποίησης των στόχων της Μπολόνιας σε επίπεδο Ε.Ε. –σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει σε τομείς πολιτικής στους οποίους η παραγωγή κοινοτικού δικαίου προβλέπεται από τις Συνθήκες της Ένωσης– και, δεύτερον, με τη διαχρονική αντίθεση στις σχέσεις κράτους και πανεπιστημιακής κοινότητας.

Οι συνθήκες δεν προβλέπουν αρμοδιότητα των οργάνων της Ε.Ε. στην παιδεία, προβλέπεται όμως η ανοικτή μέθοδος συντονισμού των πολιτικών με την οποία εξασφαλίζεται μια διαδικασία σύγκλισης των εθνικών πολιτικών σε ορισμένους κοινούς στόχους στη βάση εθελοντικής εναρμόνισης των εθνικών νομοθεσιών.³⁰ Η διαδικασία της Μπολόνιας διαθέτει αδύναμα ερει-

28. Οι κυβερνητικές προθέσεις αναφέρονται στο υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, *National Report Implementation of the Bologna Process*, 2003, στο <http://www.bologna-bergen2005.no>. Βλ., ακόμη, Ν. Παπαδάκης, «Αφηγήσεις από ένα επίμονο παρελθόν. Τα ιστορικά προλεγόμενα και στοιχεία για τις συγχρονικές απολήξεις τους στην πολιτική για την ανώτατη εκπαίδευση της περιόδου 2004-2008», στο Μ. Γ. Παπαζογλου (επιμ.), *Στρατηγική για την ανώτατη εκπαίδευση. Εναλλακτικές προεγγιώσεις*, Παπαζήσης, Αθήνα 2009.

29. Όπως χαρακτηριστικά υποστήριξε ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής κατά την προ ημερησίας διατάξεως συζήτηση –Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά*, ΙΑ΄ Περίοδος, Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση ΝΣΤ΄, 08.11.2004). Ακόμη, η υπουργός Παιδείας Μ. Γιαννάκου υποστήριξε (συνεδρίαση της Επιτροπής Μορφωτικών Υποθέσεων, 29.06.06) ότι οι αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των ιδρυμάτων ανώτατης εκπαίδευσης είναι αναγκαίες, γιατί «ο Ν.1268/82 δεν ανταποκρίνεται πλέον στις σύγχρονες προκλήσεις και παράλληλα, προκύπτει η ανάγκη προσαρμογής στις δεσμεύσεις που ανέλαβε η χώρα στο πλαίσιο των διαδικασιών της Λισαβόνας και της Μπολόνιας».

30. Το άρθρο 47 της Συνθήκης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας κατοχυρώνει τη νομοθετική αρμοδιότητα του Συμβουλίου για την έκδοση οδηγιών με σκοπό την εναρμόνιση της νομοθεσίας των κρατών-μελών για την αναγνώριση πανεπιστημιακών τίτλων προκειμένου

οματα διαδικαστικής νομιμοποίησης, καθώς το διακυβερνητικό όργανο συντονισμού – η Σύνοδος υπουργών Παιδείας – λειτουργεί άτυπα. Οι πολιτικές διακηρύξεις της Συνόδου δεν προσλαμβάνουν το status του κοινοτικού δικαίου, δηλαδή τη διαδικαστική νομιμοποίηση της υπερψήφησης από Συμβούλιο και Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, όπως συμβαίνει στα ζητήματα συντρεχουσών αρμοδιοτήτων.

Το δεύτερο πρόβλημα για τις νέες νομοθετικές πρωτοβουλίες υπήρξε το ιστορικό των αντιθέσεων που προκύπτουν σε κάθε περίπτωση ρύθμισης των σχέσεων πολιτείας-πανεπιστημίου. Στο παρελθόν το κράτος επιχείρησε την ασφυκτική εποπτεία του πανεπιστημίου, ενώ το τελευταίο επιδίωξε την ενίσχυση της αυτοδιοίκησής του.³¹ Ακόμη, πρόσφατες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις (λ.χ. επί υπουργίας Γ. Αρσένη) αποτέλεσαν πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ των κομμάτων αλλά και αντίδρασης εκ μέρους των οργανώσεων της εκπαιδευτικής κοινότητας. Επιπλέον, η ουσιαστική εφαρμογή των νέων ρυθμίσεων προϋποθέτει την κατανόσή τους από την ακαδημαϊκή κοινότητα, στο πλαίσιο της οποίας παρατηρείται «γενικευμένη άγνοια», αλλά και ιδεολογική αντιπαράθεση για τη διαδικασία της Μπολόνιας.³²

Οι παραπάνω αδυναμίες –έλλειψη διαδικαστικής, αλλά και ευρύτερα κοινωνικής νομιμοποίησης– φαίνεται ότι αξιολογήθηκαν από την κυβέρνηση Καραμανλή, η οποία επέλεξε διαβουλευτικούς τρόπους διαμόρφωσης της νομοθεσίας.³³

να διευκολύνει την άσκηση επαγγέλματος των ευρωπαίων πολιτών στη χώρα εγκατάστασης. Για την εξέλιξη των μορφών συντονισμού των πολιτικών για την εκπαίδευση, βλ. Anders J. Hingel, «Education Policies and European Governance. Contribution to the Interservice Groups on European Governance», *European Journal for Education Law and Policy*, τόμ. 5, 2001.

31. Χαρακτηριστικές είναι οι μεταρρυθμιστικές απόπειρες μεταξύ 1889-1932 (βλ. Σ. Μπουζάκης, «Μεταρρυθμιστικές Απόπειρες στην Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση. Από τα Νομοσχέδια του Ευταξία το 1889 στον Οργανισμό του 1932», στο Δ. Κλάδης - Ξ. Κοντιάδης - Γ. Πανούσης (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση του ελληνικού Πανεπιστημίου*, Παπαζήσης, Αθήνα 2006, σ. 54-55), καθώς και η σύγκρουση κυβέρνησης-πανεπιστημιακών για την εφαρμογή του Ν.1268/82 (βλ. Ν. Παπαδάκης, «Μια τόσο βολική αυταπάτη... οργάνωση συμφερόντων και ιδεολογικοπολιτικές παράμετροι του μεταρρυθμιστικού εκκρεμούς στην ανώτατη εκπαίδευση μετά το 1982», στο Δ. Κλάδης - Ξ. Κοντιάδης - Γ. Πανούσης (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση του ελληνικού Πανεπιστημίου*, ό.π., σ. 68).

32. Δ. Κλάδης, «Ο ευρωπαϊκός χώρος ανώτατης εκπαίδευσης μετά το Μπέργκεν και οι επιδράσεις στο ελληνικό Πανεπιστήμιο», στο Δ. Κλάδης - Ξ. Κοντιάδης - Γ. Πανούσης (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση του ελληνικού Πανεπιστημίου*, ό.π., σ. 97-103.

33. Στις νομοθετικές πρωτοβουλίες της κυβέρνησης Καραμανλή (2004-2007) περιλαμβάνονται οι εξής: Ν.3549/2007 (ΦΕΚ 69 Α') «Μεταρρύθμιση του θεσμικού πλαισίου για τη δο-

Η αποτίμηση της δημόσιας διαβούλευσης για την ανώτατη εκπαίδευση συνεισφέρει ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα για το ελληνικό πολιτικό σύστημα. Το κυριότερο στοιχείο αφορά την αξιοποίηση κάθε δυνατότητας έκθεσης των νομοθετικών πρωτοβουλιών της κυβέρνησης στον δημοκρατικό έλεγχο και τη συμμετοχή. Η εξέλιξη αυτή δεν πιστώνεται στην κυβέρνηση, αλλά στην ακαδημαϊκή κοινότητα η οποία διεκδίκησε να έχει λόγο στις προτεινόμενες αλλαγές. Η κυβέρνηση έλαβε την πρωτοβουλία του διαλόγου με γνώμονα τη συναίνεση. Βρέθηκε, όμως, αντιμέτωπη με μια έντονη (αλλά όχι πρωτόγνωρη στα χρονικά της σχέσης κράτους-πανεπιστημίου) πολιτικοποίηση των ζητημάτων της μεταρρύθμισης στα ΑΕΙ, καθώς και με την πρόκληση να διαχειρισθεί τόσο τα σημεία σύγκλισης όσο και τα σημεία έντονης κριτικής και αμφισβήτησης.

Πράγματι, φορείς και ομάδες της ακαδημαϊκής κοινότητας επέδειξαν ισχυρή και έμπρακτη βούληση να έχουν λόγο επί των αλλαγών που εξήγγειλε η κυβέρνηση στα ΑΕΙ. Το διάστημα Φεβρουαρίου-Ιουνίου 2006, η Σύνοδος Πρυτάνεων και η Επιτροπή για την Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση του ΕΣΥΠ υπέβαλαν προτάσεις ενόψει της διαμόρφωσης του νόμου-πλασιού για τα ΑΕΙ.³⁴

Μετά τη δημοσιοποίηση των προτάσεων του ΥΠΕΠΘ για τον νόμο-πλαίσιο και έως την κατάθεση συγκεκριμένου σχεδίου νόμου στη Βουλή τον Μάρτιο του 2007, φορείς της ακαδημαϊκής κοινότητας υπέβαλαν πλήθος

μή και λειτουργία των ΑΕΙ», Ν.3374/2005 (ΦΕΚ 189 Α') «Διασφάλιση της ποιότητας στην ανώτατη εκπαίδευση, σύστημα μεταφοράς και συσώρευσης πιστωτικών μονάδων, παράρτημα διπλώματος», Ν.3328/2005 (ΦΕΚ 80 Α') «Διεπιστημονικός οργανισμός αναγνώρισης τίτλων ακαδημαϊκών και πληροφόρησης», Ν.3391/2005 (ΦΕΚ 240 Α') «Έδραση διεθνούς πανεπιστημίου της Ελλάδος», Ν.3369/2005 (ΦΕΚ 171 Α') «Συστηματοποίηση δια βίου μάθησης και άλλες διατάξεις», Ν.3404/2005 (ΦΕΚ 260 Α') «Ρύθμιση θεμάτων ανώτατης πανεπιστημιακής και τεχνολογικής εκπαίδευσης και λοιπές διατάξεις». Ακόμη, στη διάρκεια της δεύτερης θητείας της κυβέρνησης Καραμανλή (9/2007-10/2009) ψηφίσθηκαν σχέδια νόμου τα οποία είχαν προετοιμασθεί και συζητηθεί κατά την πρώτη θητεία και, συγκεκριμένα, οι νόμοι 3653/2008 (ΦΕΚ 49 Α') «Θεσμικό πλαίσιο έρευνας και τεχνολογίας και άλλες διατάξεις» και 3685/2008 «Θεσμικό πλαίσιο για τις μεταπτυχιακές σπουδές». Οι νομοθετικές πρωτοβουλίες της κυβέρνησης Καραμανλή επιβεβαιώνουν τη σταθερή βούληση των ελληνικών κυβερνήσεων να διαμορφώσουν πολιτικές για την ανώτατη εκπαίδευση με γνώμονα τις τάσεις που αναπτύσσονται σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

34. Βλ. Σύνοδος Πρυτάνεων, *Ανακοίνωση*, 6.5.2006 και Επιτροπή ΕΣΥΠ για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση, *Προτάσεις*, 28.4.2006 (μέλη της Επιτροπής ήταν οι Αθ. Βερέμης, Π. Βαλλιάνος, Α. Λινού, Ν. Μουζέλης, Α. Οντόνι, Γ. Παγουλάτος, Β. Παπάζογλου, Μ. Σταθόπουλος, Π. Τσακλόγλου και ως τον Ιανουάριο 2006 οι Ν. Αλιβιζότος και Δ. Σωτηρόπουλος και ως τον Φεβρουάριο 2006 ο Γ. Γραμματικάκης).

παρατηρήσεων και εναλλακτικών προτάσεων από διαφορετικές ιδεολογικές σκοπιές. Μεταξύ άλλων, δημοσιοποιήθηκαν μία Ανακοίνωση της Ακαδημίας Αθηνών (Δεκέμβριος 2006), προτάσεις της Επιτροπής Πανεπιστημιακών του Εξωτερικού του ΕΣΥΠ (Νοέμβριος 2006), η «Έρευνα για την Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση» του ΕΛΙΑΜΕΠ (Νοέμβριος 2006), προτάσεις του Ομίλου Προβληματισμού Αριστερά Σήμερα (ΑΡΣΗ) με τίτλο «Ενιαία Οργάνωση και Λειτουργία της Ανώτατης Εκπαίδευσης και Έρευνας» (Οκτώβριος 2006), η Διακήρυξη «489 Πανεπιστημιακών υπέρ της Μεταρρύθμισης του Νόμου-Πλαισίου για τα ΑΕΙ, Μεταρρύθμιση για την αναβάθμιση του Πανεπιστημίου με πυξίδα την κοινή λογική» (<http://greek-academics-initiative.blogspot.com>), κείμενο της Μεταρρύθμισης στο Ελληνικό Πανεπιστήμιο (<http://greekuniversityreform.wordpress.com>), Διακηρύξεις των μελών ΔΕΠ του Πολυτεχνείου Κρήτης και του Γεωπονικού Πανεπιστημίου και συμπεράσματα εκδήλωσης του Ομίλου Προβληματισμού για τον Εκσυγχρονισμό της Κοινωνίας (ΟΠΕΚ) με τίτλο «Το πανεπιστήμιο του μέλλοντός μας».

Οι παραπάνω παρεμβάσεις, καθώς και το πλήθος των τόμων που εκδόθηκαν³⁵ και των δημοσιευμάτων στον Τύπο, πρέπει να αξιολογηθούν ως μορφές συμμετοχής στη διαβούλευση. Η εξέλιξη αυτή μάλλον οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα θεσμοποιημένα όργανα διαβούλευσης –εν προκειμένω το ΕΣΥΠ– δεν εξαντλούν τις δυνατότητες συμμετοχής και έκφρασης γνώμης. Πράγματι, τη διαδικασία του ΕΣΥΠ αποχώρησαν ή δεν συμμετείχαν εξαρχής τα κόμματα της αντιπολίτευσης και το όργανο εκπροσώπησης των πανεπιστημιακών (ΠΟΣΔΕΠ). Η αποχώρηση αυτή μπορεί να ερμηνευθεί με πολλούς τρόπους, δηλαδή με αναφορές στην υπαιτιότητα της κυβέρνησης, στη μη αποτελεσματικότητα των διαδικασιών διαλόγου στο συγκεκριμένο όργανο ή στην αντιπολιτευτική τακτική των κομμάτων.

Σε κάθε περίπτωση, όμως, το ΕΣΥΠ αποτέλεσε ένα μόνο από τα πολλά fora διαβούλευσης και η στάση των ενδιαφερόμενων μερών σε αυτό δεν επαρκεί για να ερμηνεύσει τη συμμετοχή τους στη διαβούλευση συνολικά. Άλλωστε, η διαβούλευση ακριβώς επιδιώκει τη δημοσιότητα της συζήτησης, την αυξημέ-

35. Βλ., μεταξύ άλλων, Ν. Αλιβιζάτος, *Πέρα από το 16. Τα πριν και τα μετά*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2007· Ε. Βενιζέλος, *Ατζέντα 16. Για το ελληνικό πανεπιστήμιο του 21ου αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 2007· Θ. Βερέμης - Β. Παπαζήσης, *Διάλογος για την τριτοβάθμια εκπαίδευση*, Παπαζήσης, Αθήνα 2007· Μ. Δαμανάκη - Β. Κουλαϊδής - Γ. Βαρουφάκης - Γ. Καλογήρου - Ν. Παπαδάκης, *Το πραγματικό και το κεκτημένο. Το πανεπιστήμιο σε μετάβαση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2006· Δ. Κλάδης - Ξ. Κοντιάδης - Γ. Πανούσης (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση του ελληνικού Πανεπιστημίου*, ό.π.

νη συμμετοχή και την ανάδειξη ευρύτερων απόψεων οι οποίες, ενδεχομένως, δεν εκπροσωπούνται από τους οργανωμένους φορείς αντιπροσώπευσης.

Το επιχείρημά μας είναι ότι κάθε φορέας επέλεξε θεσμοποιημένες ή άτυπες μορφές συμμετοχής σύμφωνα με την ιδιαίτερη φυσιογνωμία και την ευρύτερη στρατηγική του. Τα κόμματα επέλεξαν την κοινοβουλευτική συζήτηση, η Σύνοδος Πρυτάνεων τις τακτικές απευθείας συναντήσεις με την ηγεσία του ΥΠΕΠΘ, η ΠΟΣΔΕΠ τις κινητοποιήσεις, οι κινήσεις πανεπιστημιακών τις δημόσιες διακηρύξεις και οι φοιτητικές οργανώσεις τις κινητοποιήσεις.

Σε ό,τι αφορά στα κόμματα, επέλεξαν την κοινοβουλευτική οδό αντί του ΕΣΥΠ για την υποστήριξη των θέσεών τους για τα ΑΕΙ.³⁶ Οι αρχηγοί διατύπωσαν τις θέσεις τους στις τρεις προ ημερησίας διατάξεως συζητήσεις με αντικείμενο την Παιδεία: πρώτον, στις 08.11.2004 (Συνεδρίαση ΝΣΤ', Περίοδος ΙΑ', Σύνοδος Α') με πρωτοβουλία της Νέας Δημοκρατίας και θέμα «Η πορεία της παιδείας και οι επιβαλλόμενες προσαρμογές στα ευρωπαϊκά δεδομένα, ώστε να επιτύχει η αναβάθμισή της σε όλα τα επίπεδα»· δεύτερον, στις 26.05.2006 (Συνεδρίαση ΡΜΓ', Περίοδος ΙΑ', Σύνοδος Β') με πρωτοβουλία του ΚΚΕ και θέμα την κατάσταση στην ανώτατη εκπαίδευση· και, τρίτον, στις 24.11.2006 (Συνεδρίαση Α', Περίοδος ΙΑ', Σύνοδος Γ') με πρωτοβουλία του ΣΥΡΙΖΑ και θέμα την Παιδεία.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι δύο προ ημερησίας διατάξεως συζητήσεις προκλήθηκαν από τα κόμματα της ελάσσονος αντιπολίτευσης και μπορούν να ερμηνευθούν ως πράξεις κοινοβουλευτικού ελέγχου της κυβέρνησης για τις προτεινόμενες αλλαγές και, άρα, συμμετοχής στη διαβούλευση με σκοπό την άσκηση κριτικής. Ο Πρόεδρος του ΣΥΡΙΖΑ Αλ. Αλαβάνος διατύπωσε δέκα εναλλακτικές θέσεις για τα ΑΕΙ στο πλαίσιο της συζήτησης για την αναθεώρηση του άρθρου 16 του Συντάγματος,³⁷ ενώ υπέβαλε στη Βουλή αντι-νομοσχέδιο για τη λειτουργία τους.³⁸

Το ΠΑΣΟΚ συμμετείχε στην (εκτός νομοθετικής διαδικασίας) κοινοβουλευτική συζήτηση των προτάσεων του ΥΠΕΠΘ και ακρόαση φορέων για τον νόμο-πλαίσιο στο πλαίσιο επτά συνεδριάσεων της Επιτροπής Μορφωτικών

36. Αποσπάσματα των κυριότερων θέσεων των αρχηγών των πολιτικών κομμάτων στη Βουλή παρατίθενται στο Μ. Γ. Παπάζογλου (επιμ.), *Στρατηγική για την ανώτατη εκπαίδευση. Εναλλακτικές προσεγγίσεις*, ό.π., σ. 77-152.

37. Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά*, Περίοδος ΙΑ', Σύνοδος Γ', 18.02.2007.

38. Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά*, Περίοδος ΙΑ', Σύνοδος Γ', 5.3.2007. Το κείμενο του αντι-νομοσχεδίου παρατίθεται στο Μ. Γ. Παπάζογλου (επιμ.), *Στρατηγική για την ανώτατη εκπαίδευση. Εναλλακτικές προσεγγίσεις*, ό.π., σ. 121-44.

Υποθέσεων της Βουλής.³⁹ Ο αρχηγός του Γ. Παπανδρέου κατέθεσε εναλλακτικές προτάσεις την πρώτη ημέρα της συζήτησης στην κοινοβουλευτική επιτροπή του σχεδίου νόμου για το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των ΑΕΙ.⁴⁰

Η τάση των κομμάτων αλλά και ομάδων της κοινωνίας των πολιτών να επιδείξουν κριτική στάση δεν πρέπει να οδηγήει στην παράβλεψη ενδείξεων συναίνεσης. Ένα ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει από την ανάλυση του κοινοβουλευτικού λόγου των πολιτικών αρχηγών είναι ότι υπήρξαν σημεία διακομματικής σύγκλισης –και «σιωπηλής» συναίνεσης– για τις γενικότερες κατευθύνσεις της πολιτικής για την ανώτατη εκπαίδευση.⁴¹

Παρατηρήθηκε σύγκλιση κυρίως μεταξύ Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ και, σε ορισμένα ζητήματα, και από τον ΣΥΡΙΖΑ, ως προς τους εξής κύριους άξονες αλλαγών: την ενίσχυση της αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ, τη διασφάλιση της ποιότητας, τη διαφάνεια και λογοδοσία, την κατάργηση του μοναδικού συγγράμματος και τη διεθνοποίηση.⁴² Αυτά, όμως, λόγω της γενικότερης αντιπολιτευτικής θέσης των κομμάτων και της κριτικής στάσης της πανεπιστημιακής κοινότητας δεν βρέθηκαν στο προσκήνιο του πολιτικού λόγου ούτε αποτυπώθηκαν σε συγκεκριμένες πολιτικές πράξεις (λ.χ. υπερψήφισμα του νομοσχεδίου επί της αρχής ή επί των άρθρων).

Ανάλογη σύγκλιση παρατηρήθηκε και στις προτάσεις των φορέων και κινήσεων της ακαδημαϊκής κοινότητας που προαναφέρθηκαν για ζητήματα όπως η αυτοδιοίκηση των ΑΕΙ, το ακαδημαϊκό άσυλο, η ενίσχυση της νομιμότητας και της αξιοκρατίας στις εκλογές μελών ΔΕΠ, η οργάνωση των σπουδών και η φοιτητική μέριμνα, ο διεθνής προσανατολισμός και η κοινωνική λογοδοσία των ιδρυμάτων.

Στην επόμενη ενότητα εστιάζουμε σε στάσεις αμφισβήτησης που εκδηλώθηκαν κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης όσο και εφαρμογής των νομοθετικών πρωτοβουλιών της κυβέρνησης για τις μεταρρυθμίσεις στην ανώτατη εκπαίδευση.

39. Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά*, Περίοδος ΙΑ', Σύνοδος Β', συνεδριάσεις 27.06, 29.06, 18.07, 25.07, 27.07, 05.09 και 19.09.2006.

40. Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά*, Περίοδος ΙΑ', Σύνοδος Γ', 27.02.2007.

41. Βλ. Μ. Γ. Παπάζογλου (επιμ.), *Στρατηγική για την ανώτατη εκπαίδευση. Εναλλακτικές προσεγγίσεις*, ό.π., σ. 33-75.

42. Θέσεις των αρχηγών των κοινοβουλευτικών ομάδων όπως εκφράστηκαν στη Βουλή στις αντίστοιχες συνεδριάσεις: Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά*, ΙΑ' Περίοδος, Σύνοδος Α', Συνεδρίαση ΝΣΤ' (08.11.2004), Σύνοδος Β', Συνεδρίαση ΡΜΓ' (26.05.2006) και Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση Λ', (24.11.2006)· Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά*, ΙΒ' Περίοδος, Σύνοδος Α', Συνεδρίαση ΚΒ' (02.11.2007).

3. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗΣ

Οι προτάσεις της κυβέρνησης για το νέο θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των ΑΕΙ⁴³ δέχθηκαν κριτική από πολλές πλευρές. Ωστόσο, δεν μπορούν όλες οι μορφές κριτικής να χαρακτηριστούν στάσεις αμφισβήτησης –για αυτή πρέπει να γίνει ειδικότερη προσέγγιση. Όπως θα υποστηριχθεί παρακάτω, μορφές κριτικής που αναπτύσσονται στο πλαίσιο του δημοκρατικού ελέγχου και βρίσκονται εντός των ορίων της συνήθους πολιτικής διαφωνίας δεν συνιστούν στάσεις αμφισβήτησης.

Οι αρχές του δημοκρατικού ελέγχου επιβάλλουν στα πολιτικά κόμματα μία κριτική στάση απέναντι στις προτάσεις της κυβέρνησης. Ακόμη, τα κόμματα, παράλληλα με τη συνταγματική αποστολή τους να ασκούν αντιπολίτευση, συμμετέχουν στον πολιτικό ανταγωνισμό ως διεκδικητές της λαϊκής εντολής και, για τον λόγο αυτόν, πρέπει να αναπτύσσουν εναλλακτικές προτάσεις διακυβέρνησης. Η πολιτική διαφωνία των κομμάτων, όμως, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί σε κάθε περίπτωση ως στάση αμφισβήτησης στο μέτρο που αποτελεί συνταγματική αποστολή τους να ασκούν έλεγχο στην κυβέρνηση και στις νομοθετικές της πρωτοβουλίες.

Ανάλογη αξιολόγηση πρέπει να γίνει και για τις κινήσεις πανεπιστημιακών οι οποίες, παρά τα σημεία συναίνεσης, κράτησαν κριτική κυρίως στάση έναντι της κυβέρνησης εκφράζοντας διαφωνίες για το περιεχόμενο ειδικότερων ρυθμίσεων. Πρόκειται, όμως, για κριτική στάση η οποία δεν μπορεί να χαρακτηριστεί συνολικά ως στάση αμφισβήτησης στον βαθμό που στις προτάσεις τους αποδέχονται την κατεύθυνση του εξευρωπαϊσμού της ανώτατης εκπαίδευσης.

Η στάση αμφισβήτησης χαρακτηρίζεται από εκ διαμέτρου διαφορετική θεώρηση για το αντικείμενο της νομοθετικής ρύθμισης και όχι απλώς από διαφωνία για επιμέρους νομοθετικές επιλογές. Αναφέρεται, δηλαδή, στην ανάπτυξη διαφορετικών ιδεολογικοπολιτικών επιλογών και στρατηγικών και σε διαφορετική προσέγγιση του δημοσίου συμφέροντος. Ως βαθύτερη στάση, η αμφισβήτηση δεν εκδηλώνεται μόνο κατά τη συζήτηση της νομοθετικής ρύθμισης, αλλά παρατείνεται και κατά την εφαρμογή της.

Οι πλευρές που διαμόρφωσαν στάση αμφισβήτησης έναντι των μεταρρυθμίσεων για την ανώτατη εκπαίδευση εξέφρασαν συνολική αντίθεση στο υφιστάμενο κοινωνικοοικονομικό καθεστώς, συνολικότερη ιδεολογική αντι-

43. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, δελτίο Τύπου «Προσχέδιο πρότασης για τη μεταρρύθμιση του θεσμικού πλαισίου λειτουργίας των ΑΕΙ», 21.06.2006.

παράθεση εναντίον των κρατικών θεσμών, της Ε.Ε. και της αγοράς ως φορέων επικυρίαρχης και αντιλαϊκής ιδεολογίας. Δεν επρόκειτο, δηλαδή, για διαφωνία ως προς τον τρόπο προσαρμογής στα ευρωπαϊκά πρότυπα για την ανώτατη εκπαίδευση, αλλά για άρνησή τους. Η αμφισβήτηση εκφράστηκε τόσο κατά τη διαμόρφωση της νομοθεσίας όσο και κατά την εφαρμογή της.

Για την τεκμηρίωση της προσέγγισης αυτής ακολουθεί μια συνοπτική επισκόπηση χαρακτηριστικών περιπτώσεων αμφισβήτησης τόσο ρητορικού όσο και ακτιβιστικού χαρακτήρα.

Το ΚΚΕ απέρριψε τις προτάσεις της κυβέρνησης για το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των ΑΕΙ θεωρώντας ότι βρίσκονται σε πλήρη σύγκρουση με τα συμφέροντα των νέων και των λαϊκών στρωμάτων για μια δημόσια λαϊκή σύγχρονη Παιδεία διότι προσδιορίζουν ως αποστολή των πανεπιστημίων την αναπαραγωγή φτηνής και προσαρμοστικής εργατικής δύναμης.⁴⁴ Παρόμοια στάση εκφράστηκε και κατά την παρουσίαση του τελικού σχεδίου νόμου ο οποίος, κατά το ΚΚΕ, αποτελεί έναν κανονισμό «που θα επιβάλει στα δημόσια ανώτατα ιδρύματα να λειτουργήσουν ανταγωνιστικά και ανταποδοτικά, σαν επιχειρήσεις: με μάντζερ, επιχειρησιακό σχέδιο, τυποποιημένη και χαμηλού επιπέδου διδασκαλία, αυταρχισμό και προπαντός με τις επιχειρήσεις να παρεμβαίνουν άμεσα και να υπαγορεύουν το περιεχόμενο των σπουδών και της έρευνας».⁴⁵ Αμφισβήτηση εκφράστηκε και εναντίον της καθιέρωσης της αξιολόγησης στα πανεπιστήμια.⁴⁶

Ο ΣΥΡΙΖΑ υποστήριξε ότι δεν υπάρχει πρόσφορο έδαφος διαλόγου, καθώς αυτός διεξάγεται στα προαποφασισμένα πλαίσια που ορίζουν «η Μπολόνια, η Λισσαβόνα και ο ενιαίος χώρος εκπαίδευσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης».⁴⁷ Ακόμη, αντιτάχθηκε στην αναθεώρηση του άρθρου 16 του Συντάγ-

44. Χαρακτηριστικά, η Γ.Γ. της Κ.Ε. Α. Παπαρήγα δήλωσε: «Δεν έχω σκοπό να κάνω μια ολοκληρωμένη τοποθέτηση. Θα έλεγα η πιο ολοκληρωμένη τοποθέτηση είναι: Απορρίπτεται. Δεν υπάρχει έδαφος διαλόγου» Δηλώσεις, 22.06.2006 στο www.kke.gr [πρόσβαση 30.06.2006].

45. Γραφείο Τύπου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, 21.02.2007, στο www.kke.gr [πρόσβαση 01.06.2007].

46. Σύμφωνα με μία άποψη, η αξιολόγηση θα έχει ως αποτέλεσμα να διαχωριστούν τα ιδρύματα σε λίγα «καλά» για την ελίτ και πολλά «κακά» για τη μάζα. Τα πρώτα θα χρηματοδοτούνται περισσότερο και οι απόφοιτοί τους θα προτιμούνται από τις επιχειρήσεις, ενώ τα υπόλοιπα θα βαλτώνουν και οι απόφοιτοί τους θα μπαίνουν στην παραγωγή με πολύ χειρότερους όρους και χωρίς πολλές απαιτήσεις· βλ. *Ριζοσπάστης* 25.01.2007.

47. Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά*, 1Α' Περίοδος, Σύνοδος Α', Συνεδρίαση ΝΣΤ', 08.11.2004.

ματος στην κατεύθυνση της θεσμοθέτησης μη κρατικών, μη κερδοσκοπικών ιδρυμάτων, όπως προτάθηκε από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Σχετικά με το προσχέδιο του νόμου-πλαίσιου, ο ΣΥΡΙΖΑ δημοσιοποίησε «αντι-νομοσχέδιο» με 28 τροπολογίες, το οποίο πρότεινε εναλλακτικές ρυθμίσεις για ζητήματα όπως ο εσωτερικός κανονισμός και ο τετραετής προγραμματισμός, με έμφαση στην αυτοδιοίκηση των ιδρυμάτων και τη διατήρηση του δημόσιου χαρακτήρα τους.⁴⁸

Η ΠΟΣΔΕΠ αμφισβήτησε συνολικά τις κατευθύνσεις του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης και κατηγόρησε την κυβέρνηση για θεσμική υποβάθμιση του πανεπιστημίου και εγκατάλειψη της δημόσιας δωρεάν ανώτατης εκπαίδευσης και της έρευνας.⁴⁹ Η αμφισβήτηση, τέλος, από την πλευρά των φοιτητικών οργανώσεων αριστερού-ριζοσπαστικού προσανατολισμού στράφηκε εναντίον του εξευρωπαϊσμού της ανώτατης εκπαίδευσης συνολικά.⁵⁰ Στις ακτιβιστικές χαρακτήρα μορφές αμφισβήτησης περιλαμβάνονται οι καταλήψεις και τα συλλαλητήρια των φοιτητών⁵¹ και οι απεργίες που κήρυξε η ΠΟΣΔΕΠ.

Οι φοιτητικές κινητοποιήσεις⁵² ξεκίνησαν τον Μάιο του 2006: το πρώτο

48. Βλ. Μ. Γ. Παπάζογλου (επιμ.), *Στρατηγική για την ανώτατη εκπαίδευση. Εναλλακτικές προσεγγίσεις*, ό.π., σ. 77-152.

49. ΠΟΣΔΕΠ, *Προτάσεις για την αναβάθμιση του δημόσιου πανεπιστημίου*, Αθήνα 2006, στο www.ntua.posdep.gr [πρόσβαση 10.12.2006].

50. Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζεται, «η αντι-εκπαιδευτική πολιτική Ε.Ε.-Ν.Δ.-ΠΑΣΟΚ που απορρέει από τις συνόδους της Μπολόνιας και της Λισαβόνας είναι κομμένη και ραμμένη στα συμφέροντα του κεφαλαίου. Ο νόμος-πλαίσιο που ψήφισε η κυβέρνηση στη Βουλή όπως και η κατάργηση του άρθρου 16, προωθεί την επιχειρηματική λειτουργία και τα ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια στις σχολές! Εντείνει τους ταξικούς φραγμούς και την απαξίωση των σπουδών μέσα από τον ασφυκτικό έλεγχο του περιοχόμενου τους, της εκπαιδευτικής και ερευνητικής διαδικασίας από τις επιχειρήσεις, μετατρέπει το πτυχίο σε πιστοποιητικό και άθροισμα πιστωτικών μονάδων, υποχρεώνει τους απόφοιτους σε ένα δια βίου κυνήγι δεξιοτήτων. Βασικός στόχος τους η διαμόρφωση φτηνού-ευέλικτου-εργατικού δυναμικού, η ένταση της εκμετάλλευσης, η αύξηση της κερδοφορίας του κεφαλαίου», Πανελλαδικό Συντονιστικό Γενικών Συνελεύσεων και Καταλήψεων, *Ανακοίνωση*, 9.3.2007 στο www.edopolytexneio.org. [πρόσβαση 26.03.2007].

51. Χαρακτηριστικά, η Ενιαία Ανεξάρτητη Αριστερή Κίνηση (ΕΑΑΚ) αναφέρει ότι «στη μάχη της υπεράσπισης των πτυχίων μας, της εργασιακής μας προοπτικής, του δημόσιου και δωρεάν χαρακτήρα της εκπαίδευσης καλούμε κάθε φοιτητή να συμπαραταχθεί στη βάση μιας αγωνιστικής λογικής» βλ. www.eaak.gr

52. Εκτιμήσεις στο «Παπάκι», το ηλεκτρονικό περιοδικό του Δημοσιογραφικού Εργαστηρίου του Τμήματος Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού του Παντείου Πανεπιστημίου, στο <http://www.papaki.panteion.gr>.

συλλαλητήριο πραγματοποιήθηκε στις 11 Μαΐου ενώ την ίδια περίοδο άρχισαν και οι καταλήψεις, οι οποίες κορυφώθηκαν την εβδομάδα 19-25 Ιουνίου 2006, οπότε έφθασαν τις 430 σε σύνολο 454 σχολών και τμημάτων –σύμφωνα με εκτιμήσεις φοιτητών⁵³ ο μέγιστος αριθμός καταλήψεων ήταν 243 στα πανεπιστήμια και 186 στα ΤΕΙ. Οι καταλήψεις έληξαν μέχρι τις 10 Ιουλίου 2006. Από τις 20 Σεπτεμβρίου επαναλήφθηκαν τα εβδομαδιαία πανεκπαιδευτικά συλλαλητήρια, τα οποία συνεχίστηκαν μέχρι την κατάθεση του σχεδίου νόμου για τον νόμο-πλαίσιο τον Μάρτιο του 2007.

Η ακτιβιστικού χαρακτήρα αμφισβήτηση της νομοθεσίας για τα ΑΕΙ συνεχίστηκε την περίοδο Μαΐου-Ιουνίου 2008 με αφορμή την εφαρμογή ορισμένων ρυθμίσεων του νέου νόμου-πλαισίου 3549/2007 σχετικά με τις διαδικασίες εκλογής των οργάνων διοίκησης των ΑΕΙ και τον τετραετή ακαδημαϊκό-αναπτυξιακό προγραμματισμό. Στην ένταση που παρατηρήθηκε στο εσωτερικό της ακαδημαϊκής κοινότητας περιλαμβάνονται και περιστατικά βίας.⁵⁴

Στο μέτρο που οι βαθύτεροι λόγοι της –ρητορικού και ακτιβιστικού χαρακτήρα– αμφισβήτησης ήταν αντι-συστημικοί, η αντιπαράθεση αφορούσε όχι απλώς τα ζητήματα του διαλόγου, αλλά κυρίως διαφορετικές και μάλλον ασύμπτωτες αντιλήψεις περί δημοσίου συμφέροντος. Η στρατηγική της αμφισβήτησης θεμελιώνεται στην άποψη ότι η κοινοβουλευτική πλειοψηφία δεν υπηρετεί τα λαϊκά συμφέροντα, αποφασίζει ερήμην αυτών οπότε χρειάζεται μαζική κινητοποίηση προκειμένου η υπερψήφιση των μεταρρυθμίσεων να μην θεωρηθεί –κοινωνικά τουλάχιστον– νομιμοποιημένη.⁵⁵

Ποια είναι, όμως, τα όρια της έκφρασης αμφισβήτησης, ιδιαιτέρως ακτιβιστικού χαρακτήρα, στο πλαίσιο ενός δημοκρατικού συστήματος; Πώς τεκ-

53. Εκτιμήσεις της φοιτητικής κίνησης «Εδω Πολυτεχνείο» – βλ. www.edopolytechnio.org.

54. Χαρακτηριστικά είναι τα δημοσιεύματα: «Η αρπαγή της κάλπης και ο ανταρτοπόλεμος στα ΑΕΙ και ΤΕΙ», *Το Βήμα*, 24.05.2008· «Επεισοδιακές συνεδριάσεις συγκλήτων σε ΑΠΘ και ΠΑΜΑΚ», *Τα Νέα*, 02.06.2008· «Τα πανεπιστήμια των αναταράξεων», *Ελευθεροτυπία*, 07.06.2008· «Επεισόδια στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας», *Έθνος*, 24.06.2008· «Πιάστηκαν στα χέρια φοιτητές με καθηγητές στο Παν. Αιγαίου», *Καθημερινή*, 27.06.2008· «Μάχη για τα πρακτικά της Συγκλήτου», *Ελευθεροτυπία*, 02.07.2008.

55. Σύμφωνα με μία άποψη για τη στοχοθεσία των φοιτητικών κινητοποιήσεων, «ακόμα κι αν ψηφίσει η Βουλή την αναθεώρηση του άρθρου 16 και το νέο νόμο-πλαίσιο για την ανώτατη εκπαίδευση, η νίκη των εν λόγω ιθυνόντων να είναι “πύρρειος νίκη”... προσδοκούσαν να τα περάσουν με το λαό “στη γωνία”, απαθή και άβουλο, ώστε να λένε μετέπειτα πως έπραξαν σύμφωνα με την “εκπεφρασμένη λαϊκή βούληση” και να προχωρήσουν σε νέες αντιλαϊκές “καινοτομίες”» βλ. *Ριζοσπάστης*, 7.2.2007.

μηριώνεται η ανυπακοή στη δημοκρατική νομοθεσία; Τα ερωτήματα αυτά θα διερευνηθούν στην επόμενη ενότητα.

4. ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΟΡΙΑ ΣΤΗΝ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ;

Όπως υποστηρίχθηκε στην κανονιστική θεώρηση της διαβούλευσης, η αμφισβήτηση αποτελεί σημαντική δυνατότητα των πολιτών προκειμένου να αντιμετωπιστούν φαινόμενα πολιτικής κυριαρχίας και κηδεμονίας και, κατά συνέπεια, να προστατευθούν οι ελευθερίες και το δημόσιο συμφέρον.

Κατά τον Macedo, στη φιλελεύθερη πολιτεία η δέσμευση όλων των θεσμών και των πολιτών στον σεβασμό των φιλελεύθερων κανόνων, διαδικασιών και αξιών είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την αξιολόγηση της νομοθεσίας και των δημόσιων πολιτικών. Η τελευταία διεξάγεται στη βάση της δημόσιας τεκμηρίωσης [public justification] και της ανταλλαγής εκλογικευμένων επιχειρημάτων και δεν περιορίζεται στην έκφραση προσωπικών θέσεων.⁵⁶

Η συμμόρφωση προς τον νόμο προκύπτει ως υποχρέωση των πολιτών να τηρούν τους κανόνες του δίκαιου παιγνίου [fair play] στο μέτρο που απολαμβάνουν την ωφέλεια που προκύπτει από τα δημόσια αγαθά τα οποία παράγονται στο πλαίσιο της συνεργασίας στην πολιτική κοινωνία.⁵⁷ Η επιταγή συμμόρφωσης δεν σημαίνει ότι αποκλείεται η επιλογή της ανυπακοής για τους πολίτες.

Ο Rawls ορίζει την πολιτική ανυπακοή ως δημόσια, μη βίαιη πολιτική πράξη απευθυνόμενη στην πλειοψηφία με σκοπό τη μεταβολή της νομοθεσίας ή πολιτικών της κυβέρνησης.⁵⁸ Η δικαιολόγηση της πολιτικής ανυπακοής, όμως, γίνεται αποκλειστικά με αναφορά στην παραβίαση της ελευθερίας και με σκοπό τη διατήρηση και ενδυνάμωση των θεσμών δικαιοσύνης, ενώ η αφοσίωση στον νόμο –δηλαδή, το καθήκον συμμόρφωσης προς νό-

56. Όπως παρατηρεί ο Macedo: «[C]itizens should participate in the spirit of public justification: not simply asserting their own positions, but considering and addressing the reasonable arguments of others, including those of public officials» S. Macedo, *Liberal Virtues: Citizenship, Virtue and Community in Liberal Constitutionalism*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1990, σ. 105

57. R. Dagger, *Civic Virtues: Rights, Citizenship and Republican Liberalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1997, σ. 46-79.

58. J. Rawls, *A Theory of Justice*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1971, σ. 73-78, 312-336.

μους οι οποίοι δεν ξεπερνούν συγκεκριμένα όρια δικαιοσύνης– προσδιορίζει τα όρια της έκφρασης ανυπακοής.

Ο Dworkin ισχυρίζεται ότι η ανυπακοή εντάσσεται στα δικαιώματα των πολιτών έναντι της κυβέρνησης, αλλά δεν αποτελεί αυτοτελές δικαίωμα.⁵⁹ Η ελευθερία της έκφρασης αμφισβήτησης πρέπει να προασπίζεται όταν αυτό είναι απαραίτητο για να προστατεύσει κάποιος την αξιοπρέπειά του ή την απαίτησή του για ισότιμη μεταχείριση. Υπό την έννοια αυτή, η κυβέρνηση δεν μπορεί να στερεί στους πολίτες τη δυνατότητα έκφρασης αμφισβήτησης.

Η πολιτική ανυπακοή [civil disobedience] είναι θεμιτή επιλογή για τους πολίτες, όταν ένας νόμος δεν ανταποκρίνεται στα κριτήρια της δικαιοσύνης.⁶⁰ Άλλωστε, ο πολίτης της φιλελεύθερης πολιτείας είναι συνειδητός ερμηνευτής των φιλελεύθερων αξιών, στην υποστήριξη των οποίων δίνει προτεραιότητα έναντι των προσωπικών του επιδιώξεων.⁶¹

Όταν οι αρχές της δημοκρατικής διαβούλευσης δεν τηρούνται –δηλαδή, όταν συγκεκριμένα μέρη ή συμφέροντα αποκλείονται ή αντιστρόφως ασκούν κυρίαρχη επιρροή, ενώ δεν παρέχεται επαρκής πληροφόρηση–, τότε η πολιτική ανυπακοή και η αμφισβήτηση αποτελούν μορφές δράσης με στόχο να ισχύσουν οι εγγυήσεις της δημοκρατικής διαβούλευσης.⁶²

Από τα παραπάνω συνεπάγεται ότι η αμφισβήτηση και η ανυπακοή αποτελούν θεμιτές στάσεις των πολιτών, στο μέτρο που εκδηλώνονται για την προάσπιση των πολιτικών ελευθεριών, του δημοσίου συμφέροντος και των βασικών θεσμών κοινωνικής δικαιοσύνης.

Ασφαλώς, η αμφισβήτηση έναντι των αλλαγών στην ανώτατη εκπαίδευση υπήρξε θεμιτή επιλογή για ένα δυναμικό μέρος του φοιτητικού κινήματος και το όργανο εκπροσώπησης των μελών ΔΕΠ. Με τον τρόπο αυτόν, κατήγγειλαν την κατά τη γνώμη τους βλάβη του δημοσίου συμφέροντος και τον περιορισμό της ακαδημαϊκής ελευθερίας.

Η αποδοχή, όμως, της ύπαρξης εναλλακτικών θεωρήσεων του δημοσίου συμφέροντος, πρέπει να οδηγεί και στην αποδοχή της ανάγκης τα αντιτιθέμενα μέρη να διαβουλεύονται, δηλαδή να επιχειρούν να πείσουν και να αυ-

59. R. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Duckworth, Λονδίνο 1977, σ. 192-199.

60. S. Macedo, *Liberal Virtues: Citizenship, Virtue and Community in Liberal Constitutionalism*, ό.π., σ. 107-108.

61. Στο ίδιο, σ. 99-102 και 272-274.

62. I.M. Young, «Activist Challenges to Deliberative Democracy», *Political Theory*, τόμ. 29, τχ. 5, 2001. Ακόμη, W. Smith, «Democracy, Deliberation and Disobedience», *Res Publica*, τόμ. 10, 2004.

ξήσουν την υποστήριξη υπέρ των θέσεών τους. Πράγματι, οι περισσότερες πλευρές που διαφώνησαν επέμειναν στην ανάγκη απευθείας διαλόγου με την κυβέρνηση σε μία προσπάθεια να μεταβάλουν το περιεχόμενο της προτεινόμενης νέας νομοθεσίας για τα ΑΕΙ. Τα κόμματα της αντιπολίτευσης απέρριψαν τη συζήτηση στο ΕΣΥΠ, επέμειναν όμως με δικές τους πρωτοβουλίες στην κοινοβουλευτική συζήτηση, ενώ οι πρυτανικές αρχές συνέχισαν τις απευθείας συναντήσεις με την ηγεσία του ΥΠΕΠΘ.

Η ΠΟΣΔΕΠ, όμως, απείχε από οποιασδήποτε μορφής διάλογο, ενώ οι πρώτες εναλλακτικές προτάσεις της δημοσιοποιήθηκαν τον Νοέμβριο 2006, δηλαδή ενάμιση χρόνο μετά την έναρξη της διαδικασίας του ΕΣΥΠ και πέντε μήνες μετά τη δημοσιοποίηση των προτάσεων του ΥΠΕΠΘ για το νέο θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των ΑΕΙ.

Ιδιαίτερος πρέπει να τονιστεί ότι στις μορφές αμφισβήτησης δεν μπορεί να περιλαμβάνεται η χρήση ή επίκληση χρήσης φυσικής ή ψυχολογικής βίας με στόχο τη μη εφαρμογή της νομοθεσίας, όπως συνέβη σε πολλά πανεπιστήμια την περίοδο Μαΐου-Ιουνίου 2008.

Απέναντι στην κατάσταση αυτή, τα κόμματα έδειξαν κάποια αντανάκλαστικά οριοθετώντας την έκφραση αμφισβήτησης και ανυπακοής, όπως αποτυπώθηκαν από τους πολιτικούς αρχηγούς στη Βουλή.⁶³ Ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής επισήμανε: «Οφείλουμε να σταθούμε όλοι απέναντι στην παρανομία, απέναντι στη βιαιότητα των λίγων, απέναντι στην απόπειρα απαξίωσης του δημόσιου Πανεπιστημίου»· υποστήριξε ακόμη ότι κάθε πλευρά αναλαμβάνει την ευθύνη που της αντιστοιχεί για «να κερδίσει το ελληνικό δημόσιο Πανεπιστήμιο τη μάχη της δημοκρατίας, τη μάχη της εύρυθμης λειτουργίας». Κατά τον αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης Γ. Παπανδρέου, «η πανεπιστημιακή κοινότητα, οι πρυτανικές αρχές, οι ακαδημαϊκοί δάσκαλοι, οι φοιτητές πρέπει να υπερασπιστούν την αυτόνομη λειτουργία του δημόσιου πανεπιστημίου και να αγωνιστούν για τη συνεχή αναβάθμισή του, να απομονώσουν τα ακραία στοιχεία». Η γενική γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ Α. Παπαρήγα υποστήριξε το δικαίωμα του κόμματος να καλεί «το λαό σε συνειδητή απειθαρχία», αλλά «με όρους κινήματος, μέσα από τη διαδικασία της πειθούς», ενώ καταδίκασε τον πολιτικό τυχοδιωκτισμό «επαναστατικών πράξεων» που «χρησιμοποιούνται είτε για στοχευμένες ψηφοθηρικές δράσεις είτε για να καλλιεργηθεί ένα επαναστατικό προφίλ». Ακό-

63. Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά, Η' Αναθεωρητική Βουλή, Περίοδος ΙΒ', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση ΠΝΒ', 30.5.2008.*

μη, επισήμανε ότι πρέπει να αποκατασταθούν οι κανονικές διαδικασίες μέσα στο φοιτητικό κίνημα εντός του οποίου «έχουμε δικαίωμα να δράσουμε και έχουμε δικαίωμα να τοσκάθουμε [...] αλλά δεν έχουμε δικαίωμα να το εκφυλίσουμε». Κατά τον πρόεδρο του ΣΥΡΙΖΑ Αλ. Αλαβάνο, «είναι έξω από την κουλτούρα μας και έξω από τις αξίες μας τέτοιου είδους ενέργειες [...] πιστεύουμε εμείς σ' ένα ειρηνικό, μαζικό, αγωνιστικό φοιτητικό κίνημα».

Μία από τις αδυναμίες της στρατηγικής των πλευρών που εκδήλωσαν αμφισβήτηση ήταν ότι δημιούργησαν –απόκλιπτα ή ηθελημένα– ένα περιβάλλον μηδενικής ανοχής έναντι όσων διαφωνούσαν με τις απόψεις τους, εμφανές στις περισσότερες λειτουργίες των οργάνων της πανεπιστημιακής κοινότητας, ενώ δεν αντιμετώπιζαν επαρκώς φαινόμενα βίας που εκδηλώθηκαν με αφορμή τις κινητοποιήσεις. Από την άποψη αυτή, και όχι ως προς την ουσία της αμφισβήτησης, η στάση τους δεν συνάδει με διαδικασίες δημοκρατικής διαβούλευσης.

Το «κενό» στην οποιασδήποτε μορφής συμμετοχής στη διαβούλευση από την πλευρά των εκπροσώπων των μελών ΔΕΠ φαίνεται ότι ήρθαν να καλύψουν οι δημόσιες διακηρύξεις κινήσεων της πανεπιστημιακής κοινότητας, οι οποίες τελικώς συναρθρώθηκαν στην «πρωτοβουλία των 1.000».

Στην ίδια κατεύθυνση φαίνεται ότι κινείται το νέο προεδρείο της ΠΟΣΔΕΠ (Μάρτιος 2009), το οποίο εμπράκτως επιμένει στην ανάγκη διαλόγου, προκειμένου να πείσει για την κριτική που ασκεί εναντίον κυβερνητικών πρωτοβουλιών (λ.χ. για την αδειοδότηση των κολεγίων) ή για να εφαρμοστούν πρακτικές που υποστηρίζει (λ.χ. αξιολόγηση του ακαδημαϊκού έργου), ενώ αναλαμβάνει ενέργειες για την επικράτηση συνθηκών ομαλής λειτουργίας των πανεπιστημίων.⁶⁴ Ακόμη, αρκετά μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας δίνουν έμφαση στην ενίσχυση συγκεκριμένων αξιών στην ακαδημαϊκή κοινότητα.⁶⁵

Συνοψίζοντας, ο δημοκρατικός έλεγχος αποτελεί θεμέλιο για την προώθηση των δημοκρατικών ελευθεριών. Η έκφραση αμφισβήτησης συνιστά

64. ΠΟΣΔΕΠ, «Θέσεις και προγραμματισμός δράσης 2009-11», στο Μ. Γ. Παπάζογλου (επιμ.), *Στρατηγική για την ανώτατη εκπαίδευση. Εναλλακτικές προσεγγίσεις*, ό.π., σ. 209-228.

65. Βλ. μεταξύ άλλων, Χ. Κίπτας, «Αυτοδιοίκηση, λογοδοσία και έλεγχος», Α. Μάνθος, «Αξίες της ακαδημαϊκής κοινότητας», Γ. Πανούσης, «Δέκα αξιακές αρχές αναζητούν πανεπιστήμιο», Θ. Βερέμης, «Και όποιος δεν καταλαβαίνει δεν ξέρει πού πατάει και πού πηγαίνει», και Κ. Λάβδας, «Δύο πρότυπα δημόσιου πανεπιστημίου: αξίες, νόρμες και μεταρρύθμιση», όλα στο Μ. Γ. Παπάζογλου (επιμ.), *Στρατηγική για την ανώτατη εκπαίδευση. Εναλλακτικές προσεγγίσεις*, ό.π.

θεμιτή επιλογή, αλλά προϋποθέτει την κατάθεση ισχυρών επιχειρημάτων σχετικά με την παραβίαση των αρχών της κοινωνικής δικαιοσύνης, της ελευθερίας, της ισότητας και αξιοπρέπειας των πολιτών και των αρχών της δημοκρατικής διαβούλευσης. Ακόμη, απαιτείται η δημοσιοποίηση εναλλακτικών προτάσεων, στο μέτρο που η αλλαγή της υφιστάμενης νομοθεσίας κρίνεται αναγκαία για την εκπλήρωση των σκοπών της κοινωνικής δικαιοσύνης.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η δημόσια διαβούλευση κατά τη νομοθετική διαδικασία αποτελεί ουσιαστικό καταλύτη για την ενίσχυση της δημοκρατικής συμμετοχής, τη διασφάλιση του δημοσίου συμφέροντος και τη διαμόρφωση συναίνεσης για τη νομοθέτηση νέων ρυθμίσεων. Κατά τον τρόπο αυτόν, η διαβούλευση επιτελεί συμπληρωματική λειτουργία, παράλληλα με την τήρηση της κοινοβουλευτικής διαδικασίας, για τη διασφάλιση της νομιμοποίησης σημαντικών νομοθετικών αλλαγών. Ακόμη, ενισχύει τον δημοκρατικό έλεγχο, λειτουργία απαραίτητη προκειμένου να αντιμετωπισθούν φαινόμενα πολιτικής κυριαρχίας, χειραγώγησης και κηδεμονίας.

Η κριτική εναντίον του υφιστάμενου κοινωνικοπολιτικού συστήματος και της Ε.Ε. θα πρέπει να συμπεριληφθεί στις μορφές πολιτικής διαφωνίας, κριτικού λόγου και αντιπολιτευτικής στρατηγικής που αποτελούν θεμιτή επιλογή των κομμάτων της αντιπολίτευσης και της κοινωνίας των πολιτών, μέσω των οποίων προάγεται ο δημοκρατικός έλεγχος και ο πολιτικός πλουραλισμός κατά τη διαμόρφωση, όσο και κατά την εφαρμογή νομοθετικού έργου. Βεβαίως, η ανυπακοή προϋποθέτει ορισμένα ισχυρά επιχειρήματα για την παραβίαση των ελευθεριών ή την υπονόμηση του δημοσίου συμφέροντος.

Η επιλογή, όμως, να εκφρασθεί η πολιτική κριτική ως στάση αμφισβήτησης και ανυπακοής είχε κάποιες παρενέργειες στη διαδικασία της διαβούλευσης, οι οποίες εντοπίζονται στην επικράτηση ενός εκλαϊκευτικού λόγου [plebiscite reason], της υπεραιλούστευσης των ζητημάτων (λ.χ. υπέρ ή κατά του δημοσίου πανεπιστημίου), της πόλωσης και της παρακώλυσης της συζήτησης στο εσωτερικό της ακαδημαϊκής κοινότητας.

Ιδιαίτερος, η χρήση ή η απειλή χρήσης (φυσικής ή ψυχολογικής) βίας δεν συμβαδίζουν με βασικές παραδοχές του πολιτικού φιλελευθερισμού για την ανυπακοή. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι οι αρχηγοί όλων των κομμάτων αποδοκίμασαν τις βίαιες μορφές εκδήλωσης της διαφωνίας. Η αρνητική

εμπειρία των διαβουλευτικών μεθόδων διαμόρφωσης νομοθεσίας ενδέχεται να καταστήσει απαραίτητη μια παράλληλη διαδικασία διαβούλευσης «με κλειστές πόρτες» και δίχως τις δεσμεύσεις της επικοινωνίας για την ουσιαστική και ορθολογική εξέταση εναλλακτικών πολιτικών.⁶⁶

Αυτή η άποψη διαφαιίνεται, ίσως, στην *ex post facto* εκτίμηση του πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή ότι λόγω της αδυναμίας διεξαγωγής ουσιαστικής διαβούλευσης, η κυβέρνηση έπρεπε να λάβει νωρίτερα τις σχετικές αποφάσεις.⁶⁷ Η διαπίστωση αυτή έχει κάποια σημασία για τη μελλοντική χρήση της δημόσιας διαβούλευσης κατά τη νομοπαρασκευαστική διαδικασία στο ελληνικό πολιτικό σύστημα.

Η διαβούλευση πρέπει να προκύπτει ως απαίτηση της αντιπολίτευσης και των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών, προκειμένου να επιτυγχάνεται ο αποτελεσματικότερος δημοκρατικός έλεγχος των νομοθετικών προτάσεων της κυβέρνησης. Αυτό, όμως, προϋποθέτει και τη δέσμευση σε ορισμένους βασικούς κανόνες διαλόγου, όπως αυτοί που προτείνονται από την ρεπουμπλικανική θεώρηση.

Ειδικότερα, απαιτείται η δημόσια τεκμηρίωση [*public justification*] των θέσεων, η ανταλλαγή εκλογικευμένων επιχειρημάτων καθώς και η έκφραση διάχυτων συμφερόντων. Ακόμη, είναι σημαντικό να καθιερωθούν πρακτικές «μέσω των οποίων οι πολίτες θα συμφωνήσουν σε τρόπους έκφρασης της διαφωνίας και διαμόρφωσης αμοιβαίως αποδεκτών αποφάσεων σε πεδία που απαιτούν συλλογική δράση».⁶⁸ Οι κυβερνήσεις φέρουν μεγάλη ευθύνη για τη δημοκρατική διαχείριση της συναίνεσης και της αμφισβήτησης, δηλαδή των αντίρροπων πιέσεων τόσο υπέρ των αλλαγών, όσο και εναντίον αυ-

66. S. Chambers, «Behind Closed Doors: Publicity, Secrecy, and the Quality of Deliberation», *The Journal of Political Philosophy*, τόμ. 12, τχ. 4, 2004.

67. Όπως αναφέρει ο Πρωθυπουργός σε συνέντευξή του: «Με πολύ καλή προαίρεση τότε και με πολύ καλή προαίρεση τώρα, σας λέω πως ίσως άφρησα τον διάλογο να τραβήξει περισσότερο απ' ό,τι έπρεπε. Δεν το έκανα για να αποφύγω το πολιτικό κόστος. Άλλωστε, τελικά την απόφαση την πήραμε και το υλοποιήσαμε. Απλώς πίστευα ότι η Παιδεία είναι μια υπόθεση που δεν μπορεί να αλλάζει από κυβέρνηση σε κυβέρνηση ή από υπουργό σε υπουργό. Πίστευα ότι είναι μια υπόθεση στην οποία, έστω και σε ένα γενικό πλαίσιο, μπορούμε να συνηνοποιηθούμε. Το επισίωξα μετά πάθους. Μετά λύπης μου είδα έναν-έναν, με διάφορα προσχήματα, να αποχωρούν από τον διάλογο. Βλέποντας, λοιπόν, όλα αυτά τα δείγματα τον πρώτο χρόνο του διαλόγου, ειλικρινά σας λέω πιθανόν θα έπρεπε να πάω νωρίτερα στην υλοποίηση» (*Καθημερινή*, 2.9.2007).

68. R. Bellamy. «The “Right to Have Rights”: Citizenship Practice and the Political Constitution of the EU», στο Richard Bellamy - Alex Warleigh (επιμ.), *Citizenship and Governance in the European Union*, Continuum, Λονδίνο, σ. 55-56.

τών, καθώς και να διαπραγματευτούν αποτελεσματικά με ισχυρά συντεχνιακά συμφέροντα.⁶⁹ Ταυτόχρονα, πρέπει να ανακτήσουν την εμπιστοσύνη των πολιτών στην ικανότητά τους να προωθήσουν μεταρρυθμίσεις. Σύμφωνα με στοιχεία του Ευρωβαρόμετρου για το 2007, δηλαδή την περίοδο της διαβούλευσης για τις αλλαγές στα ΑΕΙ, οι έλληνες πολίτες σε ποσοστό 46%, έναντι 19% των πολιτών στην Ε.Ε.-27, δεν εμπιστεύονται τις εθνικές αρχές για μεταρρυθμίσεις στην ανώτατη εκπαίδευση.⁷⁰

Συνηπώς, υπάρχουν αρκετοί λόγοι να συμφωνήσει κανείς με την άποψη της I.M. Young σύμφωνα με την οποία «οι πολίτες και οι οργανώσεις που επιδιώκουν την άρση αδικιών και την επικράτηση της δικαιοσύνης πρέπει ταυτόχρονα, να συζητήσουν με τις άλλες πλευρές και να τις πείσουν για τις αδικίες που πρέπει να αποκατασταθούν, καθώς και να διαδηλώσουν και να αναλάβουν ενεργό δράση»· προσθέτει δε ότι η «καλύτερη δημοκρατική θεωρία και πρακτική επιβεβαιώνει και τις δύο [κατευθύνσεις] αναγνωρίζοντας, όμως, και την μεταξύ τους αντίφαση».⁷¹

69. K. Featherstone, «Introduction: "Modernisation" and the Structural Constraints of Greek Politics», *ό.π.*

70. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Flash Eurobarometer 198, 2007, *Perceptions of Higher Education Reforms*.

71. Σύμφωνα με το πρωτότυπο κείμενο: «individuals and organizations seeking to undermine injustice and promote justice need *both* to engage in discussion with others to persuade them that there are injustices that ought to be remedied and to protest and engage in direct action» και προσθέτει: «the best democratic theory and practice will affirm them both while recognizing the tension between them» – I.M. Young, «Activist Challenges to Deliberative Democracy», *ό.π.*, σ. 688-689.